

ΗΜΕΔΑΠΟ ΚΑΙ ΑΛΛΟΔΑΠΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Αντώνιος Ι. Κόντης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Οι διεθνείς μεταναστευτικές κινήσεις χαρακτηρίζονται από διαχρονικότητα, πολυπλοκότητα, πολυδιάστατα αίτια και επιπτώσεις, καλύπτουν ευρείς γεωοικονομικούς χώρους και εμφανίζουν ποσοτικά στη μεταπολεμική περίοδο αυξητικούς ρυθμούς. Στην περίπτωση της χώρας μας, αυτή μετατρέπεται σταδιακά, μετά την περίοδο 1989/90, από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Ποσοτικά, οι μεταναστευτικές εισροές προς την Ελλάδα φθάνουν πλέον αντίστοιχα μεγέθη με αυτά άλλων παραδοσιακών μεταναστευτικών χωρών του ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου, προέρχονται από χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και κυρίως από όμορα βαλκανικά κράτη και ως εργατικό δυναμικό είναι ανεκτίμητο. Από τις πολλές επιδράσεις της διεθνούς μετανάστευσης εργατικού δυναμικού στη χώρα υποδοχής, αποστολής και στους μετακινούμενους, περιορίζομαι στην ανακοίνωσή μου σε θέματα αγοράς εργασίας στη χώρα υποδοχής. Βασικό ερώτημα που θα με απασχολήσει είναι αν το αλλοδαπό (ΑΕΔ) και το ημεδαπό εργατικό δυναμικό (ΗΕΔ) βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας και οι απορρέουσες απ' αυτήν συνέπειες.

Ι. Σημασία ερευνητικού αντικειμένου

Οικονομικοί και μη οικονομικοί λόγοι, μεταξύ τους όμως οργανικά συνδεδεμένοι, δικαιολογούν τη διερεύνηση της εξεταζόμενης σχέσης. Ο πρώτος λόγος αφορά την ξενοφοβία της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους ξένους. Ήδη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση η στάση και η συμπεριφορά των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους αλλοδαπούς συμμαθητές τους διακρίνεται από προκατάληψη και αρνητική γνώμη για αυτούς. Πρόσφατη εμπειρική έρευνα στην περιοχή Αττικής έδειξε ότι το 63% των μαθητών δε θα ήθελε στην τάξη του τσιγγανόπουλα και το 56% Αλβανόπουλα (*Τα Νέα*, 02/09/96). Έρευνα κοινής γνώμης στην περιοχή Αττικής διαπιστώνει επίσης υψηλή αντιπάθεια (49,8%), αρνητική γνώμη για τους Αλβανούς (76%) και επίρριψη της ευθύνης για την ανεργία στο ΑΕΔ (72,7%) (ΚΑΠΑ-Research Α.Ε. 1995, σσ. 28, 33, 41). Όταν το 90% των Ελλήνων θεωρεί το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό ως υπεύθυνο για την ανεργία και οι Αλβανοί προηγούνται αισθητά στο σχετικό πίνακα αντιπάθειας των Ελλήνων (Βούλγαρης Γ. κ.ά. 1995, σσ. 86-87) σηματοδοτείται μια νέα στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους ξένους. Σταδιακά οι Έλληνες προσλαμβάνουν τους ξένους με μεγαλύτερη δυσπιστία, ανησυχία και ξενοφοβία και τυχόν έξαρση των

φαινομένων "...μπορεί να αποτελέσουν εκρηκτικό παράγοντα ως προς τη συνοχή του κοινωνικού ιστού και τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, ταυτόχρονα δε εγκυμονούν σοβαρότατους κινδύνους ως προς τον πρακτικό και ισόνομο σεβασμό των κοινωνικών δικαιωμάτων" (Βούλγαρης Γ. κ.α. 1995, σ. 83). Για την αποφυγή ξενοφοβικών εξάρσεων πρέπει να διερευνηθεί αν το ΑΕΔ δημιουργεί πραγματικά επιπρόσθετη ανεργία στο ΗΕΔ. Ο δεύτερος λόγος για τη συστηματική εξέταση της σχέσης ΗΕΔ και ΑΕΔ σχετίζεται με την πολιτική ενσωμάτωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνικοοικονομική ζωή. Ενεργή πολιτική ενσωμάτωσης αναμένεται να διατυπώσει και να ασκήσει η ελληνική κυβέρνηση μετά την αναγγελθείσα νομιμοποίηση -ενός μέρους- των αλλοδαπών. Επειδή η ενσωμάτωση, ως κατάσταση και διαδικασία, προσδιορίζεται από τη θεσμική και πρακτική εξίσωση του ΗΕΔ με το ΑΕΔ στην αγορά εργασίας (Werner H. 1993, σσ. 7-21), θεωρείται απαραίτητη η πραγμάτευση της σχέσης υποκατάστασης μεταξύ του ΗΕΔ και ΑΕΔ. Από τα ευρήματα μπορεί να εξαχθούν προτάσεις ενός "εθνικού καθεστώτος ενσωμάτωσης". Τέλος, ο τρίτος λόγος υπαγορεύεται από αμιγώς οικονομικά αίτια. Με γνωστή τη σχέση και το βαθμό υποκατάστασης -με μέτρο την ελαστικότητα υποκατάστασης- μεταξύ των παραγωγικών συντελεστών ή ομογενών τμημάτων του καθενός από αυτούς, μπορούν να ερμηνευτούν οι επιπτώσεις των τεχνολογικών και οικονομικών μεταβολών στην ποσότητα και τη δομή ειδίκευσης του εργατικού δυναμικού, τους άλλους παραγωγικούς συντελεστές να τεθούν στόχοι και να ληφθούν κατάλληλα μέτρα πολιτικής απασχόλησης.

II. Η Σχέση υποκατάστασης και συμπληρωματικότητας

1. Θεωρητική θεμελίωση

Για την περιγραφή και ερμηνεία της σχέσης υποκατάστασης μεταξύ παραγωγικών συντελεστών αντλούμε θεωρητικά εργαλεία από τη θεωρία παραγωγής. Στην τέλεια αγορά παραγωγικών συντελεστών κάθε παραγωγικός συντελεστής αμείβεται σύμφωνα με την οριακή παραγωγικότητά του. Αύξηση (μείωση) της οριακής παραγωγικότητας επιφέρει, *ceteris paribus*, αύξηση (μείωση) των μισθών. Με συντονιστικό μηχανισμό τον μισθό, προσδιορίζεται τελικά στην αγορά εργασίας η προσφορά και η ζήτηση εργασίας. Εκτός όμως του μισθού, την αγορά εργασίας επηρεάζουν και άλλοι θεσμικοί, ιστορικοί, πολιτισμικοί κ.ά. παράγοντες. Για την ερμηνεία της αγοράς εργασίας προσφέρεται η νεοκλασική σχολή με μοναδική ερμηνευτική μεταβλητή το ύψος του μισθού και νεότερες προσεγγίσεις με περισσότερες μεταβλητές και κατάτμηση της αγοράς εργασίας σε ομογενή τμήματα.

1.1. Ορισμοί

Για να οριστεί η σχέση υποκατάστασης μεταξύ δύο παραγωγικών συντελεστών ή τμημάτων τους, χρειάζεται κατ' αρχήν ο σχηματισμός σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών: ποσότητα, αμοιβή και παραγωγικότητα. Η τελευταία προσδιορίζεται από

μακρο- και μικρο-οικονομικούς παράγοντες ενσωματωμένους με την κάθε μονάδα εργασίας ως "παραγωγικά χαρακτηριστικά" κατά την έννοια του "ανθρώπινου κεφαλαίου", που με τη σειρά τους προσδιορίζουν, *ceteris paribus*, την οριακή παραγωγικότητα εργασίας, και κατ' ακολουθίαν, το μισθό και τη ζητούμενη ποσότητα εργασίας. Για να ορίσουμε τη μεταξύ τους σχέση ως σχέση υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας σχηματίζουμε δύο ομογενή τμήματα της προσφοράς εργασίας αποτελούμενα από το ΗΕΔ και το ΑΕΔ. Εάν το ΗΕΔ και το ΑΕΔ βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση υποκατάστασης, τότε η αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας του ΑΕΔ μειώνει τη ζήτηση του ΗΕΔ και κατά συνέπεια την αμοιβή του. Εάν το ΗΕΔ και το ΑΕΔ είναι μεταξύ τους συμπληρωματικοί παραγωγικοί συντελεστές, τότε η αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας του ΑΕΔ αυξάνει τη ζήτηση του ΗΕΔ και κατά συνέπεια την αμοιβή του.

1.2. Επίπεδο ειδίκευσης

Τη διαφορετική ποιοτική σύνθεση της προσφερόμενης εργασίας διακρίνουμε σε ειδικευμένη και ανειδίκευτη, ανάλογα με τη χρησιμοποιήσιμη ποσότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου κάθε τμήματος του εργατικού δυναμικού. Συνήθεις δείκτες μέτρησης της ειδίκευσης είναι το "επίπεδο εκπαίδευσης" και το "ατομικό επάγγελμα", που υπολογίζονται σχετικά εύκολα στατιστικώς και καταγράφονται στις έρευνες εργατικού δυναμικού (Schulte Zur Surlage 1985, σσ. 39-48). Αποκρύβουν όμως σημαντικές πληροφορίες όπως το γεγονός ότι δεν ταυτίζεται πάντα το ασκούμενο επάγγελμα με το αποκτηθέν εκπαιδευτικό δίπλωμα και η "διά βίου επιμόρφωση" που επιδέχεται πλέον το εργατικό δυναμικό. Η αμοιβή εργασίας (ωρομίσθιο για τους εργάτες και μισθός για τους υπαλλήλους) απεικονίζει την εκτίμηση του εργοδότη για τα προσωπικά προσόντα, την καταλληλότητα ως προς τη συγκεκριμένη θέση εργασίας και τελικά την παραγωγικότητα εργασίας κάθε μονάδας του παραγωγικού συντελεστή εργασία (Tiehoff, R. 1987, σσ. 25-32). Θεωρείται συνεπώς καταλληλότερος δείκτης χαρακτηρισμού του επιπέδου ειδίκευσης η μισθολογική κατηγορία στην οποία ανήκει το εργατικό δυναμικό (Knepel, H.-Schulte zur Surlage, R. 1985, σ. 116, Tiehoff, R. 1987, σ. 31). Αυτός ο δείκτης είναι ακόμη πιο ακριβής αν δεχθούμε ότι το ύψος των αμοιβών είναι συνέπεια ανταγωνιστικών οικονομικών σχέσεων παρά θεσμικών ή διοικητικών αποφάσεων. Μπορεί τώρα να διατυπωθεί ως αρχή ότι η υψηλή (χαμηλή) αμοιβή/εισόδημα συνοδεύεται από ειδικευμένη (ανειδίκευτη) εργασία και απεικονίζει το διαφορετικό ανθρώπινο κεφάλαιο που ενσωματώνει κάθε μονάδα εργατικού δυναμικού. Αποκτά, δηλαδή, η σύνθεση του ΑΕΔ από πλευράς επιπέδου ειδίκευσης μεγαλύτερη σημασία (Tiehoff, R. 1987, σσ. 33 επ., ΚΕΠΕ 1990, σσ. 26 επ.). Ειδικευμένη θεωρείται μια εργασία που κατά την εκτέλεσή της απαιτεί υψηλό βαθμό δυσκολίας, υπευθυνότητας και πολυπλοκότητας για τους εργάτες και οργανωτικές και γενικές/ειδικές γνώσεις για τους υπαλλήλους και τους αυτοαπασχολούμενους. Τέτοια προσόντα αποκτούνται με σπουδές ή μακρόχρονη επαγγελματική εμπειρία. Ανειδίκευτη θεωρείται μια εργασία που ασκείται με απλό, σχηματικό ή μηχανιστικό τρόπο και για την εκτέλεσή της απαιτείται χαμηλός βαθμός υπευθυνότητας και δυσκολίας. Τέτοια προσόντα δεν

προϋποθέτουν ολοκλήρωση κάποιας επαγγελματικής σχολής. Η παραπάνω διάκριση αναφέρεται γενικά στο εργατικό δυναμικό, αλλά στην περίπτωση του ΑΕΔ χρειάζεται σχετική προσαρμογή. Μέρος του υπάγεται στην ομάδα της ανειδίκευτης εργασίας, επειδή τα παραγωγικά του χαρακτηριστικά υπόκεινται σε σχετική οικονομική απαξίωση εξαιτίας των γλωσσικών προβλημάτων και επειδή προέρχεται από χώρες της κεντρικά διευθυνόμενης οικονομίας, με διαφορετική προς το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, εργασιακή νοοτροπία. Εξαιτίας της παράνομης απασχόλησης του μεγαλύτερου τμήματος του ΑΕΔ, αλλά και γενικότερων στατιστικών δυσκολιών, μια διακλαδική και διαχρονική ταξινόμηση και σύγκριση κατά μισθολογικό κλιμάκιο του εργατικού δυναμικού δεν είναι εφικτή, γι' αυτό αρκούμαστε σε θεωρητική ανάλυση και χρησιμοποίηση δευτερογενών στοιχείων.

Με κριτήρια την εθνικότητα του εργατικού δυναμικού και το επίπεδο ειδίκευσής του, σχηματίζονται διαφορετικά τμήματα αγοράς εργασίας με διαφορετικές σχέσεις υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας μεταξύ τους.

Σ Χ Η Μ Α 1

Εθνικότητα Επίπεδο ειδίκευσης	Ημεδαπό Εργατικό Δυναμικό	Αλλοδαπό Εργατικό Δυναμικό
Ειδικευμένο	α	β
Ανειδίκευτο	γ	δ

1.3. Επιπτώσεις απασχόλησης αλλοδαπού εργατικού δυναμικού

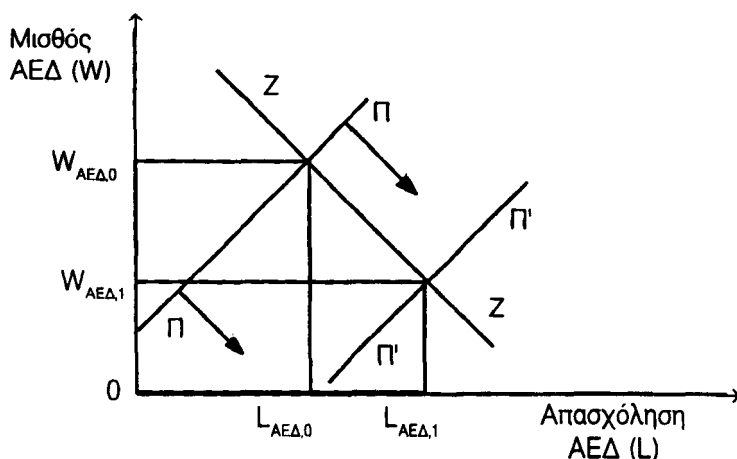
Διακρίνουμε, για λόγους απλούστευσης, τις επιπτώσεις μιας νέας μεταναστευτικής εισροής ανειδίκευτου ΑΕΔ στις επιμέρους αγορές του ΑΕΔ και του ΗΕΔ στη χώρα υποδοχής (Akbari A. -Devorenz D. 1992, σσ. 604-614, Böhning R. 1976, σσ. 41-99, Borjas G. 1989, σσ. 457-485, Borjas G. 1994, σσ. 1667-1717, Friedberg R. - Hunt J. 1995, σσ. 23-44, Greenwood M. - Mc Dowell J. 1986, σσ. 1738-1772, Zimmermann K. 1993, σσ. 283-303).

1. Θεωρούμε ότι αυξάνεται η μετανάστευση προς την Ελλάδα ανειδίκευτου ΑΕΔ, όπως το ήδη υπάρχον ΑΕΔ στην ελληνική αγορά εργασίας (Τμήμα δ, σχήμα 1). Από την αύξηση της προσφοράς ΑΕΔ, αυξάνεται η απασχόληση ΑΕΔ, μειώνεται ο μισθός εξαιτίας της μείωσης της οριακής παραγωγικότητας εργασίας του ΑΕΔ.

Διαγραμματικά αυτό σημαίνει μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς ΑΕΔ προς τα δεξιά (σχήμα 2). Εάν η νέα εισροή ΑΕΔ διαθέτει τα ίδια παραγωγικά χαρακτηριστικά με το ήδη υπάρχον ΑΕΔ στη χώρα υποδοχής, τότε ο ανταγωνισμός μεταξύ των παλαιών και νέων μεταναστών είναι έντονος και διαπιστώνεται και εμπειρικά (Reder M. 1963, 184).

Σ Χ Η Μ Α 2

Αγορά ΑΕΔ στην Ελλάδα

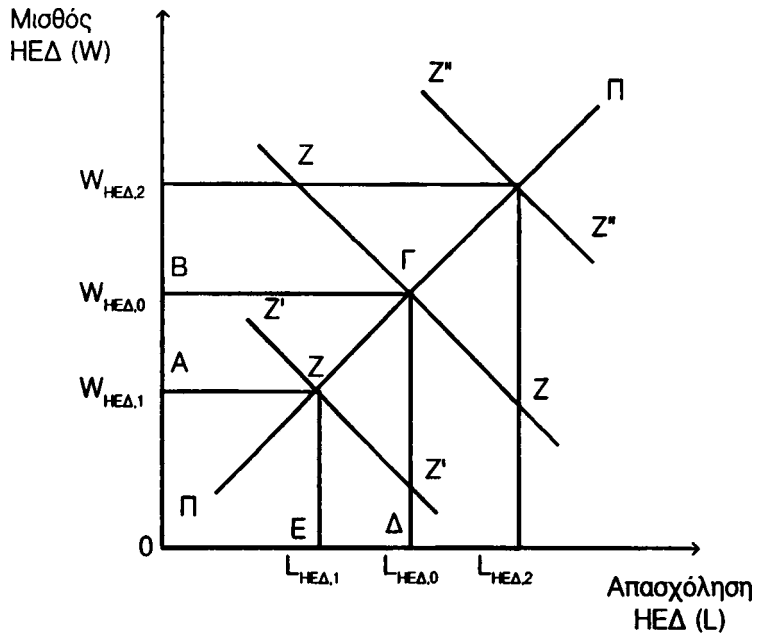
2. Υποθέτουμε ότι αυξάνεται με νέα εισροή η προσφορά ανειδίκευτου ΑΕΔ (τμήμα δ, σχήμα 1). Τότε η επίπτωση στο ΗΕΔ εξαρτάται από το τμήμα ΗΕΔ, με το οποίο το συγκρίνουμε. Ξεκινάμε με την περίπτωση της ανειδίκευτης εργασίας ΗΕΔ (τμήμα γ, σχήμα 1). Τα δύο τμήματα εργασίας βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση υποκατάστασης, επειδή η αύξηση της προσφοράς ΑΕΔ μειώνει τη ζήτηση ΗΕΔ, την παραγωγικότητα και το μισθό του. Διαγραμματικά η μείωση του ΗΕΔ σημαίνει μετατόπιση των καμπυλών ζήτησης ΗΕΔ προς τα αριστερά (από ΖΖ σε Ζ'Ζ') (σχήμα 2). Η μείωση της απασχόλησης ΗΕΔ κατά $L_{ΗΕΔ,0} - L_{ΗΕΔ,1}$ οφείλεται στην αύξηση της απασχόλησης του ΑΕΔ ίδιας ειδικεύσης επειδή είναι πλέον φθηνότερο και είναι το "αποτέλεσμα υποκατάστασης". Αυτό έχει αναδιανεμητικές επιπτώσεις και στις δύο ομάδες εργατικού δυναμικού, επειδή το μισθολογικό εισόδημα του ΗΕΔ μειώνεται από ΟΒΓΔ σε ΟΑΖΕ προς όφελος τόσο του ΑΕΔ όσο και των υπόλοιπων μη εργασιακών παραγωγικών συντελεστών.

Υποθέτουμε τώρα ότι αυξάνεται η εισροή ανειδίκευτου ΑΕΔ (τμήμα δ, σχήμα 1) και ερευνάται η επίπτωση της αύξησης στο ειδικευμένο ΗΕΔ (τμήμα α, σχήμα 1).

Τότε τα δύο τμήματα εργασίας βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση συμπληρωματικότητας, επειδή η αύξηση της προσφοράς ανειδίκευτου ΑΕΔ επιφέρει αύξηση της ζήτησης ειδικευμένου ΗΕΔ και κατά συνέπεια αύξηση της παραγωγικότητας και του μισθού του. Διαγραμματικά (σχήμα 3), η αύξηση της ζήτησης ΗΕΔ σημαίνει μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης προς τα δεξιά (από ΖΖ σε Ζ"Ζ"). Το "αποτέλεσμα συμπληρωματικότητας" ανέρχεται σε $L_{HE\Delta,2} - L_{HE\Delta,0}$.

Σ Χ Η Μ Α 3

Αγορά εργασίας ΗΕΔ

Κατ' αναλογίαν προς την παραπάνω ανάλυση, μπορεί να εξεταστεί η περίπτωση της εισροής ειδικευμένου ΑΕΔ και να διερευνηθούν οι επιπτώσεις στο ΑΕΔ και ΗΕΔ της χώρας υποδοχής.

Επειδή στην αγορά εργασίας δεν συναντούμε τέλεια υποκατάστατους ή τέλεια συμπληρωματικούς παραγωγικούς συντελεστές, ενδιαφέρει πόσο εύκολα ή δύσκολα υποκαθίστανται μεταξύ τους οι παραγωγικοί συντελεστές. Με την ελαστικότητα υποκατάστασης ή σταυροειδή ελαστικότητα υπολογίζεται α) η σχέση μεταξύ των παραγωγικών συντελεστών -θετική (αρνητική) δείχνει σχέση υποκατάστασης (συμπληρωματικότητας)- όταν μεταβάλλεται η τιμή ενός παραγωγικού συντελεστή και ζητείται η

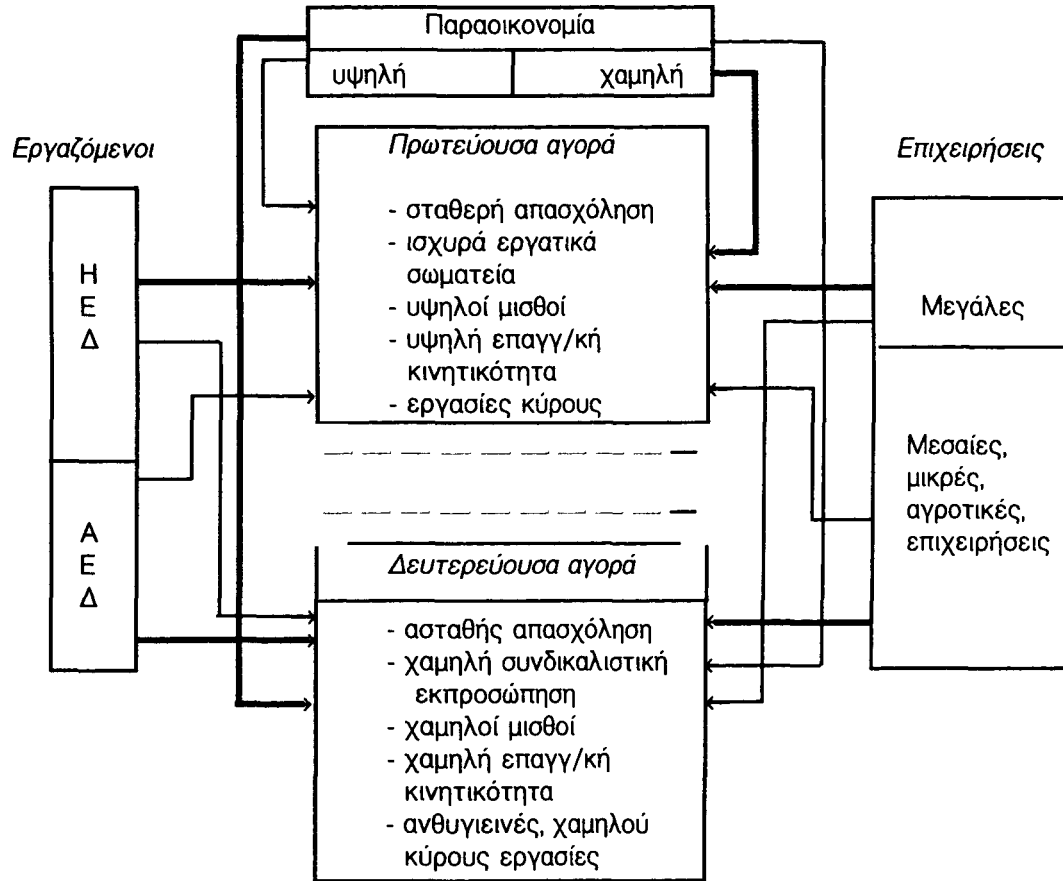
επίδραση στη ζητούμενη ποσότητα ενός άλλου παραγωγικού συντελεστή και β) ο βαθμός υποκατάστασης μεταξύ τους.

1.4. Κατατμημένη αγορά εργασίας

Εάν η αγορά εργασίας είναι ομογενής, η νεοκλασική θεωρία ερμηνεύει μέσω των μισθών ικανοποιητικά την αγορά εργασίας. Σύμφωνα με νεότερες προσεγγίσεις όπως η "θεωρία ανθρώπινου κεφαλαίου", κατά την οποία η συσσωρευμένη γνώση και εμπειρία προσδιορίζει την παραγωγικότητα των εργαζομένων και συνακόλουθα την αμοιβή του, κάθε μονάδα εργατικού δυναμικού ενσωματώνει ορισμένα παραγωγικά χαρακτηριστικά (θεωρητικές γνώσεις, εμπειρία, ταλέντα, δεξιότητες κ.ά.) που μαζί με άλλους μικρο- και μακρο-οικονομικούς παράγοντες προσδιορίζουν την οριακή παραγωγικότητά του και κατ' αντιστοιχίαν την αμοιβή του. Όμως στην αγορά εργασίας, οι οικονομικές μονάδες επηρεάζονται στην οικονομική τους συμπεριφορά από τις ατέλειες της αγοράς εργασίας και εκτός των οικονομικών, και από θεσμικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Προσλήψεις/ παραιτήσεις, απολύσεις και ύψος μισθών και ημερομισθίων καθορίζονται για ορισμένες ομάδες εργατικού δυναμικού από το σύνολο των παραπάνω παραγόντων. Ειδικότερα, μισθολογική διάκριση παρατηρείται στην αγορά εργασίας, όταν για ίσα παραγωγικά χαρακτηριστικά δύο μονάδες εργασίας αμείβονται διαφορετικά ή, με μια αυστηρότερη διατύπωση, όταν για ίση παραγωγικότητα εργασίας αμείβονται διαφορετικά. Για να περιγράψουν, ερμηνεύσουν, προγγώσουν και προτείνουν μέσα πολιτικής απασχόλησης τέτοιων αγορών εργασίας, αναπτύχθηκαν νέες οικονομικές θεωρίες, εμπλουτισμένες με στοιχεία συγγενών κοινωνικών επιστημών.

Με θεωρίες κατάτμησης της αγοράς εργασίας ονομάζουμε τις προσεγγίσεις εκείνες που θεωρούν το μισθό ως έναν από τους μηχανισμούς ρύθμισης της προσφοράς και ζήτησης εργατικού δυναμικού. Εκτός του μισθού, την αγορά εργασίας επηρεάζουν και άλλοι μη οικονομικοί παράγοντες, όπως διοικητικές παρεμβάσεις, φύλο, εθνότητα, συνδικαλιστική δραστηριότητα, ιστορικές εμπειρίες, κοινωνικές προκαταλήψεις κ.ά. Με τη θεώρηση αυτή οι οικονομολόγοι της εργασίας προχώρησαν στην κατάτμηση της αγοράς εργασίας σε δύο μεταξύ τους ομογενή τμήματα: την πρωτεύουσα και τη δευτερεύουσα αγορά εργασίας (Piore M. 1979, Schmid H. - von Dossy D. 1990, σσ. 50-74, Σακέλλης, Γ. 1993, σσ. 71-81). Όπως αποδεικνύει ο Piore (Piore M. 1979) και εμπειρικά στην Ελλάδα οι Katseli/Lianos/Sarris, (Katseli, L.-Lianos, Th.-Sarris, A. 1995), η μαζική είσοδος και ιδίως μη κανονικού ΑΕΔ, συμβάλλει, όπως και άλλοι ιστορικοί, κοινωνικοί, πολιτισμικοί και πολιτικοί παράγοντες, στη δημιουργία τμηματοποίησης της αγοράς εργασίας. Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα σχηματίζεται, μετά τη μαζική εισροή μη κανονικού αλλοδαπού εργατικού δυναμικού, από δύο τμήματα με διαφοροποιητικά μεταξύ τους στοιχεία: τα προσωπικά μορφολογικά χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού (εθνικότητα, φυλή, επίπεδο εκπαίδευσης, ηλικία κ.ά.) και το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας τους (συνθήκες και όροι εργασίας, μισθολογικό επίπεδο κ.ά.). Την αγορά εργασίας του εγχώριου εργατικού δυναμικού τη χαρακτηρίζει η σταθερή εργασιακή σχέση, η υψηλή αμοιβή, η κατοχή θέσεων ανώτερου προσωπικού, η

Σ Χ Η Μ Α 4
ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΗΕΔ και ΑΕΔ

Πηγή: Δική μου και Chies, L.: *Das Migrationsproblem in der Europäischen Gemeinschaft*, Frankfurt/M κ.α. 1994, Verlag Peter Lang.

— = σημαντική ροή (σχέση)
— = μη σημαντική ροή (σχέση)

δυνατότητα επαγγελματικής ανέλιξης κ.λπ., στοιχεία που την οριοθετούν ως πρωτεύουσα αγορά εργασίας σε αντίθεση με τη δευτερεύουσα όπου ανήκει το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό και τη χαρακτηρίζει η χαμηλή αμοιβή, η εργασιακή αβεβαιότητα, η ανάληψη εργασιών κατώτερου κύρους, η ανυπαρξία επαγγελματικής εξέλιξης κ.λπ. (σχήμα 4). Μεταξύ των δύο, στο εσωτερικό τους ομογενών και μεταξύ τους ετερογενών τμημάτων, δεν υπάρχει ουσιαστική κινητικότητα. Στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας ανήκει το ΑΕΔ και ισχύει σε γενικές γραμμές ο συντονιστικός μηχανισμός του μισθού για την σύζευξη προσφοράς και ζήτησης εργασίας (Schmid H. - von Dotsky D. 1990, σσ. 52-55). Είναι η αγορά "για τον καθένα", με κυρίαρχη την ανειδίκευτη εργασία. Το ΑΕΔ απασχολείται σε οικιακής φύσης εργασίες, σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις, σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις, σε κλάδους με υψηλή παραοικονομία και ένταση εργασίας και έχει μικρές πιθανότητες να μετακινηθεί προς την πρωτεύουσα αγορά εργασίας (Chies L. 1990, σ. 140). Αναλαμβάνει εργασίες ανθυγιεινές, χαμηλού κοινωνικού κύρους, που δε διατίθεται να αναλάβει το ΗΕΔ (Piore M. 1979, σ. 17).

2. Εμπειρικά ευρήματα

Αν και σε θεωρητικό επίπεδο εξάγεται εύκολα η επίπτωση της απασχόλησης ΑΕΔ στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής, η εμπειρική διερεύνηση του ζητήματος είναι δύσκολη και τα μέχρι σήμερα πορίσματα εμπειρικών ερευνών πενιχρά και συχνά διαμετρικά αντίθετα μεταξύ τους (Borjas G. 1989, σσ. 457-485, Zimmermann K. 1993, σσ. 283-300, Weber R. 1993, σσ. 64-66, Greenwood M.-Mc Dowell J. 1986, σσ. 1738-1772, Friedberg R.-Hunt J. 1995, σ. 42). Περαιτέρω εμπειρική διερεύνησή τους θεωρείται επιβεβλημένη (Borjas 1989, σ. 482, Friedberg R.-Hunt J. 1995, σ. 42).

Κατά τον Borjas, οι επιδράσεις της απασχόλησης ΑΕΔ στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής είναι μικρή· περιορίζεται στο ανειδίκευτο ΑΕΔ, εμφανίζει όμως εντεινόμενο ρυθμό στη δεκαετία του '80 (Borjas G. 1989, σ. 481), όπως δείχνουν αρκετές εμπειρικές έρευνες για την περίπτωση των ΗΠΑ. Με αύξηση του ΑΕΔ κατά 10% μειώνονται οι μισθοί του ΗΕΔ κατά 0,5%-1,0%, ενώ του ήδη ευρισκόμενου στις ΗΠΑ ΑΕΔ κατά 2%-3% (Borjas G. 1989, σ. 481). Επειδή δε τμήματα του ΑΕΔ βρίσκονται σε σχέση υποκατάστασης και συμπληρωματικότητας με τμήματα του ΗΕΔ, για να εκτιμηθεί με ακρίβεια η επίπτωση της απασχόλησης ΑΕΔ στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής, απαιτείται υπολογισμός της ελαστικότητας υποκατάστασης μεταξύ των παραγωγικών συντελεστών και των τμημάτων τους (Borjas G. 1989, 481, Friedberg R. - Hunt J. 1995, σ. 42). Στην επιλεκτική προσέλευση μεταναστών με υψηλά παραγωγικά χαρακτηριστικά αποδίδεται η σχετικά γρήγορη ενσωμάτωση των μεταναστών στην αγορά εργασίας και η επίτευξη από αυτούς υψηλής παραγωγικότητας. Συνολικά για τις ΗΠΑ, ο Zimmermann, μετά από μία επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, καταλήγει στο συμπέρασμα της υπαρκτής μεν αλλά πολύ χαμηλής αρνητικής επίπτωσης της απασχόλησης ΑΕΔ στο εισόδημα και την απασχόληση του ΗΕΔ (Zimmermann, K. 1993, σσ. 290-291).

Στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας οι εμπειρικές μελέτες προσφέρουν διαφορετικά ευρήματα. Ο Zimmermann υπολόγισε μια αρνητική συσχέτιση μεταξύ της απασχόλησης ΑΕΔ και του μισθού του ΗΕΔ και αποδίδει τα ευρήματα στην υποκατάστατη σχέση μεταξύ των δύο τμημάτων στην αγοράς εργασίας (Zimmermann, K. 1993, σ. 293). Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται και από άλλους ερευνητές με τη διευκρίνιση όμως ότι πρόκειται για "οριακές περιπτώσεις" (Gieseck A.-Heilemann U.- von Löffelholz H.-D. 1993, σ. 34). Σε έρευνα του Dustmann διαπιστώνονται μισθολογικές διαφορές μεταξύ ΗΕΔ και ΑΕΔ παρά τη μεγάλη διάρκεια παραμονής του ΑΕΔ στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και ερμηνεύεται από την προσωρινή παραμονή των αλλοδαπών σε σύγκριση με τη μονιμότητα παραμονής στις ΗΠΑ (Dustmann, C. 1993). Το ενδιαφέρον αυτό εύρημα δείχνει τη σημασία του "εθνικού καθεστώτος μετανάστευσης" της χώρας υποδοχής στην ενσωμάτωση αλλοδαπών στην κοινωνικοοικονομική ζωή της χώρας υποδοχής, καθώς και το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης του ΑΕΔ.

Τη συμπληρωματική σχέση μεταξύ ΗΕΔ και ΑΕΔ στην Ελβετία υποστηρίζουν οι Bürgenmeier B. κ.ά. στη βάση μιας εμπειρικής έρευνας με διαχρονικά στοιχεία της περιόδου 1950-1990 (Bürgenmeier, B. κ.α. 1991, σσ. 103-124). Σε διαφορετικά συμπεράσματα επίσης καταλήγουν οι μελετητές για την αυστριακή αγορά εργασίας. Ενώ ο Supper, με επιχειρήματα από τη θεωρία κατάτμησης της αγοράς, υποστηρίζει τη θέση της συμπληρωματικότητας (Supper, M. 1994, σσ. 339-340), οι Brandel κ.ά. υποστηρίζουν τη σχέση υποκατάστασης για ανειδίκευτο ΑΕΔ και ανειδίκευτο ΗΕΔ (Brandel, Fr. κ.α. 1994).

Από την παράθεση των παραπάνω εμπειρικών ερευνών δεν προκύπτει μια ισχυρή σχέση υποκατάστασης μεταξύ ΗΕΔ και ΑΕΔ. Σε ανασκόπηση των σχετικών εμπειρικών εργασιών οι Friedberg R. - Hunt J. συμπεραίνουν ότι οι επιπτώσεις είναι μικρές και ότι μελέτες στις ΗΠΑ και άλλες χώρες υποδοχής διαπιστώνουν μια μείωση των μισθών του ΑΕΔ κατά 1% να προκαλείται από μια αύξηση του ΑΕΔ κατά 10%. Επί πλέον έρευνες θεωρούνται απαραίτητες για την εξαγωγή επιστημονικά θεμελιωμένων συμπερασμάτων.

III. Απασχόληση αλλοδαπού εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα

1. Μακροοικονομικές επιπτώσεις

Πριν συνδέσουμε το επίπεδο ειδίκευσης του ΑΕΔ με τη μορφή και το βαθμό υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας με το ΗΕΔ, απαιτείται μια, έστω συνοπτική, αναφορά στις ιδιομορφίες της ελληνικής αγοράς εργασίας και τις μακροοικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης ΑΕΔ στη χώρα υποδοχής. Η εθνοτικά αμιγής σύνθεση του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας της Ελλάδας μεταβλήθηκε μετά το 1989/90 αισθητά όταν το 9%-11% του εργατικού δυναμικού είναι αλλοδαπό. Αν δε, θεωρήσουμε τη σημερινή υψηλή διασυννοριακή κινητικότητα προσώπων μεταξύ Ελλάδας

και Αλβανίας, Βουλγαρίας και Τουρκίας ως μεσοπρόθεσμα σταθερή, εξαιτίας των υψηλών αναπτυξιακών διαφορών τους, τότε η περιφερειοποίηση της αγοράς εργασίας προστίθεται στα νέα χαρακτηριστικά της. Συγκρινόμενη επίσης με τις εθνικές αγορές εργασίας, κυρίως των χωρών μελών του ΕΟΧ της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης, εμφανίζει σημαντικές διαφορές (Πίνακας, Νεγρεπόντη-Δελιδάνη, Μ. 1995, σσ. 188 επ., Σακέλλης, Γ. 1993, σσ. 67 επ.). Διαφορές παρατηρούνται στο υψηλό ποσοστό απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας -τέσσερις φορές μεγαλύτερο στην Ελλάδα από το μέσο κοινοτικό, ή περίπου το 21% το 1994- συνοδευόμενο από υψηλό ποσοστό αυτοαπασχόλησης και παραοικονομίας, που ευνοούν την παράνομη απασχόληση ΑΕΔ και μειώνουν την αποτελεσματικότητα της πολιτικής απασχόλησης. Επίσης παρατηρείται υψηλότερη ανεργία των νέων και των γυναικών καθώς και υψηλότερο ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας -περίπου το 50% των ανέργων- που

Π Ι Ν Α Κ Α Σ
Δείκτες απασχόλησης στην Ελλάδα και την Ε.Ε.

	1992		1993		1994	
	Ελλάδα	Ε.Ε.	Ελλάδα	Ε.Ε.	Ελλάδα	Ε.Ε.
Σύνολο πληθυσμού (χιλ.)	10.322	368.020	10.379	369.685	10.440	371.104
Πληθυσμός εργάσιμης ηλικίας (χιλ.)	6.940	247.055	6.993	248.156	7.048	249.244
Σύνολο απασχολούμενων (χιλ.)	3.685	150.236	3.720	146.969	3.766	146.241
Ετήσια μεταβολή απασχόλησης (%)	1,5	-1,3	0,9	-2,2	1,2	-0,5
Ποσοστό απασχόλησης (%)	53,1	60,8	53,2	59,2	53,4	58,7
Αυτοαπασχολούμενοι (%)	35,4	15,1	34,7	15,1	34,4	15,1
Εργαζόμενοι με μερική απασχόλ. (%)	4,8	14,2	4,3	14,8	4,8	15,3
Εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου (%)	10,00	10,8	10,4	10,6	10,3	11
Απασχολούμενοι στη γεωργία (%)	21,9	5,9	21,3	5,6	20,8	5,5
Απασχολούμενοι στη βιομηχ. (%)	25,4	32,3	24,2	31,7	23,6	30,6
Απασχολούμενοι στις υπηρεσ. (%)	52,8	61,8	54,5	62,7	55,6	63,9
Ποσοστό συμμετοχής (%)	57,7	67,0	58,2	66,4	58,6	66,1
Σύνολο ανέργων (χιλ.)	317	15.251	351	17.706	367	18.461
Ποσοστό ανεργίας (%)	7,9	9,2	8,6	10,7	8,9	11,1
Ποσοστό ανεργίας των νέων (%)	25,2	17,7	26,8	20,8	27,7	21,2
Μακροχρόνιοι άνεργοι (% του συν.)	49,5	40,4	50,5	42,9	50,5	47,0

απαξιώνει το "ανθρώπινο κεφάλαιο" του εργατικού δυναμικού και δυσκολεύει την επανένταξή του στην ενεργή εργασιακή ζωή. Στις ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες της ελληνικής αγοράς εργασίας εγγράφεται η υψηλή εποχικότητα απασχόλησης σε ορισμένους κλάδους -γεωργία, τουρισμός, κατασκευές- και η χαμηλή απασχόληση υψηλής ειδίκευσης εργατικού δυναμικού με πιθανή αιτία το πολύ μικρό μέγεθός τους και τον οικογενειακό χαρακτήρα τους (Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Μ. 1995, σ. 196). Ερμηνεύεται έτσι ένα μέρος του αντιφατικού αυτού φαινομένου προς τις τάσεις των ανεπτυγμένων οικονομικά χωρών. Το άλλο μέρος εξηγείται από την αναντιστοιχία εκπαιδευτικού συστήματος και των αναγκών της αγοράς και τη χαμηλή γεωγραφική κινητικότητα του ΗΕΔ. Επίσης, η υψηλή παραοικονομία συνδέεται με ικανοποιητική ευελιξία της αγοράς εργασίας και, συνδυαζόμενη με την αναμενόμενη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή στον τριτογενή τομέα της οικονομίας και από τη μείωση της αυτοαπασχόλησης, προσδοκάται αύξηση της ολικής παραγωγικότητας και κατ' επέκτασιν αύξηση της οικονομικής ανάπτυξης και μείωση της ανεργίας. Επιπρόσθετα σ' αυτά τα χαρακτηριστικά, πρέπει να αναφερθούν η αύξηση της ανεργίας από 7% το 1989/90 σε 10% το 1995, περίπου στο ύψος του μέσου κοινοτικού επιπέδου, το ελαφρώς χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής γυναικών στην απασχόληση και η αύξηση του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού από τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας.

Η απασχόληση ΑΕΔ στην ελληνική αγορά εργασίας καλύπτει πλέον μια πραγματική ανάγκη της παραγωγικής διαδικασίας. Από τους Έλληνες επιχειρηματίες αξιολογείται, με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, θετικά η σχέση αμοιβής-παραγωγικότητας μεταξύ ΗΕΔ και ΑΕΔ και προτιμάται το ΑΕΔ. Παρά τη χαμηλότερη παραγωγικότητα εργασίας του ΑΕΔ, η χαμηλότερη κατά 50%-60% αμοιβή του σχηματίζει μια σχέση αμοιβής-παραγωγικότητας που μειώνει το κατά μονάδα παραγωγής εργατικό κόστος. Διατηρείται συνεπώς ή/και αυξάνεται το επίπεδο παραγωγής, επιβιώνουν οριακές επιχειρήσεις, αυξάνονται τα κέρδη υφιστάμενων επιχειρήσεων και η χρησιμότητα των νοικοκυριών. Μακροοικονομικά αυξάνονται η παραγωγή (σε 1,3% του ΑΕΠ την υπολογίζουν οι Katseli, L.-Lianos, Th.-Sarris, A. (1995)) με ευεργετικές επιδράσεις στην κοινωνική ευημερία, και η εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση, ενώ μειώνεται ο πληθωρισμός (Zimmermann, K. 1993, σ. 283, Straubhaar, Th. 1994, σ. 620). Ταυτόχρονα, όμως, επιτυγχάνεται αναδιανομή εισοδήματος από τον παραγωγικό συντελεστή εργασίας προς το κεφάλαιο, και από τις χαμηλότερες προς τις υψηλότερες εισοδηματικές ομάδες των ελληνικών νοικοκυριών, επιβαρύνονται οι κοινωνικές δαπάνες, επηρεάζεται αμφίπλευρα το ισοζύγιο πληρωμών, ενισχύεται η παραοικονομική δραστηριότητα και η τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας. Βασική θετική συμβολή του ΑΕΔ στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής αποτελεί η αύξηση της ευελιξίας της. Διακρίνουμε δε πέντε είδη ευελιξίας (Böhning, R. 1976, σ. 60):

- Την περιφερειακή, επειδή αμβλύνονται τοπικές ανισορροπίες που δεν αντιμετωπίζονται από την προσφορά και ζήτηση ΗΕΔ, εξαιτίας της χαμηλής κινητικότητάς του.

- Την κλαδική, τόσο σε επίπεδο κλάδου οικονομικής δραστηριότητας όσο και επαγγέλματος, όταν παρατηρούνται αντίστοιχες στενότητες.

- Κατά την οικονομική συγκυρία, επειδή το ΑΕΔ αντιδρά γρηγορότερα στα στάδια του οικονομικού κύκλου.

- Την εποχιακή, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό στην ελληνική περίπτωση με την υψηλή ζήτηση το καλοκαίρι και τη χαμηλή το χειμώνα εργατικού δυναμικού.

- Τη μισθολογική, με την έννοια ότι επιτυγχάνεται διεύρυνση των μισθολογικών κλιμακίων.

Ταυτόχρονα, η απασχόληση ΑΕΔ εμποδίζει την εξάντληση υφιστάμενων αποθεμάτων ΗΕΔ (γυναίκες, μερική απασχόληση φοιτητών/ηλικιωμένων κ.ά.) και αποθαρρύνει ή μεταθέτει την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία, με συνέπεια την ανάσχεση της δυναμικής αύξησης της μερικής και ολικής παραγωγικότητας. Κατά ορισμένους οικονομολόγους, η εισροή ΑΕΔ με κατάσταση υψηλού ποσοστού ανοικτής ανεργίας ΗΕΔ διευρύνει σε γενικές γραμμές το ημεδαπό ποσοστό ανεργίας (Zimmermann, K. 1993, σ. 283, Straubhaar, Th. 1994, σ. 620, Brecher, R.-Choudhri, E. 1987, σσ. 329-342).

2. Η σχέση υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας

2.1. Επίπεδο ειδίκευσης αλλοδαπού εργατικού δυναμικού

Μετά το 1989/90 και την κατάρρευση των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης δημιουργήθηκε ένα ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα προς τις χώρες του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (ΕΟΧ). Η Ελλάδα υποδέχθηκε ένα, συγκριτικά με τον πληθυσμό της, μεγαλύτερο από τις άλλες χώρες του ΕΟΧ μεταναστευτικό ρεύμα από την Αλβανία, την Πολωνία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Στην πλειονότητά του συντίθεται από εργατικό δυναμικό και εισήλθε στην Ελλάδα παράνομα, όπως και παράνομα απασχολείται.

Με κριτήριο τα "παραγωγικά χαρακτηριστικά" του ΑΕΔ, στην Ελλάδα μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερα σχετικά ομοιογενή τμήματα αλλοδαπού εργατικού δυναμικού. Πρώτο τμήμα είναι το εργατικό δυναμικό από τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, την Αίγυπτο, τις Φιλιππίνες, το Πακιστάν, τις Ινδίες και Κούρδοι. Έχει δε ποσοτικά ιδιάζουσα σημασία, επειδή κατ' εκτιμήσεις (Katseli, L.-Lianos, Th.-Sarris, A. 1995), ανέρχεται σε 400.000-500.000 άτομα ή το 9%-11% του ημεδαπού εργατικού δυναμικού, που στην πραγματικότητα, εξαιτίας της μερικής απασχόλησης, δεν υπερβαίνει τις 150.000 άτομα πλήρους απασχόλησης. Το μεγαλύτερο τμήμα του ΑΕΔ προέρχεται από την Αλβανία και εμφανίζει υψηλή διασυννοριακή κινητικότητα με σαφή εποχιακή διάσταση, στο βαθμό που το μέγεθός του αυξάνεται τη θερινή και μειώνεται τη χειμερινή περίοδο. Ένα δεύτερο τμήμα αποτελεί το ΑΕΔ από τις χώρες της ΕΟΚ και ΗΠΑ, ποσοτικά όμως σχετικά μικρό αφού τα τελευταία χρόνια δεν ξεπερνά τις 20.000-30.000 άτομα. Το τρίτο τμήμα ΑΕΔ αποτελούν το αλλοδαπό ναυτεργατικό δυναμικό, το οποίο αν και ποσοτικά είναι περίπου 13.000-15.000 άτομα στα ελληνικά και ελληνόκτητα πλοία, θεωρείται πλέον αναπόσπαστο και διευρυνόμενο, αλλά νόμιμα απασχολούμενο τμήμα του συνολικού ναυτεργατικού δυναμικού. Τέλος,

ένα τέταρτο τμήμα αποτελούν οι Ελληνοπόντιοι και Βορειοηπειρώτες, με διαφορετική όμως θεσμική αντιμετώπισή τους από την ελληνική πολιτεία, που σήμερα αριθμούν περίπου 225.000-295.000 άτομα. Κάθε τμήμα ΑΕΔ βρίσκεται σε διαφορετική σχέση υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας με τμήματα του ΗΕΔ. Επειδή η αγορά αλλοδαπού ναυτεργατικού δυναμικού είναι ποσοτικά μικρή, οργανωμένη, ρυθμίζεται σε υψηλό βαθμό από την ελληνική νομοθεσία και χαρακτηρίζεται από ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, ταυτίζεται ως προς τις επιπτώσεις του στην ελληνική αγορά εργασίας με το πρώτο τμήμα ΑΕΔ. Στον αντίποδά του τοποθετείται το δεύτερο τμήμα ΑΕΔ, με άτομα νόμιμα απασχολούμενα, υψηλής ειδικευσης, προερχόμενα από χώρες του ΕΟΧ των ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλίας. Μεταξύ των δύο αυτών τμημάτων ΑΕΔ, των οποίων η σχέση με τμήματα του ΗΕΔ ερευνάται παρακάτω, τοποθετούνται οι Ελληνοπόντιοι και Βορειοηπειρώτες.

Για την εξαγωγή επιστημονικά θεμελιωμένων συμπερασμάτων αναφορικά με την υποκατάσταση ΗΕΔ και ΑΕΔ απαιτούνται ειδικές εμπειρικές έρευνες, χωρικά και χρονικά προσδιορισμένες. Γενικεύσεις και άκριτη μεταφορά σχετικών ευρημάτων από μια τοπική ή εθνική αγορά εργασίας σε μια άλλη απορρίπτονται για μεθοδολογικούς λόγους, επειδή τα παραγωγικά χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού, θεσμικοί παράγοντες και οικονομική δομή, διαφέρουν χωρικά και χρονικά. Επειδή, όμως, δε διατίθενται επαρκή στατιστικά στοιχεία και σχετικές εμπειρικές έρευνες στην περίπτωση της Ελλάδας, ακολουθείται μια μικτή προσέγγιση. Με βάση α) το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε στο Κεφ.ΙΙ.1, β) τα ευρήματα αντίστοιχων ερευνών της περιόδου 1955-1973 της μετανάστευσης από τη Νότια προς την Κεντρική Ευρώπη που ποιοτικά μοιάζει με τα σημερινά μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα και γ) τις απόψεις μελετητών και πρωταγωνιστών της μεταναστευτικής διαδικασίας στην Ελλάδα, προβαίνουμε παρακάτω σε ορισμένες πρώτες διαπιστώσεις για την σχέση υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας.

Για το τμήμα ΑΕΔ που προέρχεται από τις χώρες του ΕΟΧ και τις ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλίας, διατίθενται πλήρη στατιστικά στοιχεία, επειδή είναι νόμιμοι και κάτοχοι άδειας παραμονής και εργασίας. Την τελευταία εικοσαετία το μέγεθός του παραμένει σταθερό κάτω από 30.000 άτομα και διατηρεί σταθερή ποιοτική σύνθεση αναφορικά με την κατανομή του ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και μονοψήφιο κωδικό ατομικού επαγγέλματος. Κατά το 1994, το 77% απασχολούνταν στον τριτογενή τομέα της οικονομίας και το 34% ασκούσε ένα υψηλής ειδικευσης ατομικό επάγγελμα, όπως διευθυντής ή ανώτερο διοικητικό στέλεχος, επιστήμονας ή ελεύθερος επαγγελματίας (κωδικός 0, 1, 2 της International Standard Classification of Occupation). Από το συνδυασμό των δύο παραπάνω δεικτών, προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι αυτό το τμήμα ΑΕΔ υπάγεται στην κατηγορία του υψηλά ειδικευμένου εργατικού δυναμικού και, σύμφωνα με τη θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε, βρίσκεται σε σχέση υποκατάστασης (ανταγωνιστική) με αντίστοιχης ειδικευσης ΗΕΔ. Βέβαια, υπάρχουν και ορισμένες θέσεις εργασίας υψηλών τεχνολογικών απαιτήσεων -π.χ. σε πολυεθνικές επιχειρήσεις-, που δεν μπορούν να καλυφθούν από ΗΕΔ και τότε η

σχέση γίνεται συμπληρωματική. Εξαιτίας όμως του χαμηλού του μεγέθους -δεν ξεπερνά το 1% του συνολικού εργατικού δυναμικού- επηρεάζει οριακά την ελληνική αγορά εργασίας. Επιπρόσθετα, η εισροή ειδικευμένου εργατικού δυναμικού προκαλεί αύξηση της οριακής παραγωγικότητας της ίδιας ομάδας εργατικού δυναμικού αλλά και όλων των άλλων παραγωγικών συντελεστών, με συνέπεια την αύξηση της ολικής παραγωγικότητας και, μέσω αυτής, του ΑΕΠ και της κοινωνικής ευημερίας.

Ουσιώδους βέβαια σημασίας είναι το τμήμα ΑΕΔ μεγέθους 400.000-500.000, που εξαιτίας της "μη κανονικής" παραμονής και απασχόλησής του στην ελληνική αγορά εργασίας, δεν καταγράφεται στατιστικά και η όποια εκτίμησή του γίνεται με έμμεσες μεθόδους. Από έρευνα κοινής γνώμης (ΚΑΠΑ- Research Α.Ε. 1995, σσ. 14, 20) προκύπτει ότι το 61,2% του ΑΕΔ εργάζεται στις οικοδομές, το 59,5% στη φύλαξη προσώπων και τον καθαρισμό, το 44,8% στον αγροτικό τομέα κ.ά. Υψηλή εμφανίζεται επίσης η περιστασιακή του απασχόληση και η χαμηλή του απασχόληση στη μεταποίηση (Katseli L., Lianos Th., Sarris A., 1995, σσ. 16, 19). Παρόμοια ευρήματα προκύπτουν και από πρωτογενή εμπειρική έρευνα για το νομό Καβάλας (Καρασαββόγλου, Α. 1996). Στο χαμηλό επίπεδο ειδίκευσης του ΑΕΔ συμφωνούν και οι τρεις παρακάτω εμπειρικές έρευνες. Κατά τους Katseli L., Lianos Th., Sarris A., το 87% του παράνομου ΑΕΔ είναι ανειδίκευτο. Επίσης, κατά την ΚΑΠΑ- Research Α.Ε. (1995), το 45,5% είναι ανειδίκευτοι και το 42,2% χαμηλής εκπαίδευσης και κατά τον Καρασαββόγλου το 78,8% του ΑΕΔ έχει ολοκληρώσει μόνο τη βασική εκπαίδευση. Επιπρόσθετα, το ΑΕΔ από τις χώρες με κεντρικά προγραμματιζόμενα οικονομικά συστήματα, υπόκειται και στο πρόβλημα της ελλιπούς μεταδιθεσιμότητας των αποκτηθέντων σ' αυτό παραγωγικών τους χαρακτηριστικών, στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Συνέπεια αυτού είναι η χαμηλή παραγωγικότητα, η ετεροαπασχόληση και η υποεκτίμηση των παραγωγικών του χαρακτηριστικών από τους Έλληνες εργοδότες. Αμειβεται κατά 60% χαμηλότερα από το ΗΕΔ και αυτός είναι ο βασικός λόγος απασχόλησής του από τους Έλληνες εργοδότες. Από τα παραπάνω απορρέει εύκολα το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης του ΑΕΔ και η ανταγωνιστική σχέση του με αντίστοιχης ειδίκευσης ΗΕΔ με ένα βαθμό υποκατάστασης που, κατά τους Katseli L., Lianos Th., Sarris A., ανέρχεται σε 5,8%. Στο κεντρικό ερώτημα αν το ΑΕΔ υποκαθιστά το ΗΕΔ, οι Katseli L., Lianos Th., Sarris A. δε διέκριναν αν η υποκατάσταση αφορά ανειδίκευτες ή ειδικευμένες θέσεις εργασίας. Έμμεσα, όμως, προκύπτει ότι πρόκειται για ανειδίκευτη εργασία, την οποία ασκεί πλέον το παράνομο ΑΕΔ και προηγουμένως ασκούσε αντίστοιχης ειδίκευσης ΗΕΔ (Katseli L., Lianos Th., Sarris A. 1995, σσ. 26-28). Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί σε ποιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας παρατηρείται μεγαλύτερη υποκατάσταση, αλλά η μέχρι σήμερα κλαδική κατανομή του ΑΕΔ και η φύση των εργασιακών σχέσεων που συνάπτει επιτρέπει τη διαπίστωση ότι υποκατάσταση πραγματοποιείται σε κλάδους έντασης εργασίας, χαμηλής ειδίκευσης, εποχιακής και μερικής απασχόλησης και ειδικότερα στη γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, ορυχεία/λατομεία, βιοτεχνία/χειροτεχνία, οικοδομές και ορισμένους τομείς παροχής υπηρεσιών. Ενδεικτικές είναι οι ανακοινώσεις των ναυτεργατικών σωμάτων και της Ομοσπονδίας Οικοδόμων και συναφών επαγγελματιών Ελλάδας ως προς τις επιπτώσεις της απασχόλησης ΑΕΔ στην Ελλάδα:

"Πρώτα και κύρια κρατά καθηλωμένα τα μεροκάματα, δεύτερο αφού είναι φτηνότερος ανασφάλιστος ο αλλοδαπός προτιμάται αυτός και απολύονται Έλληνες. Ιδιαίτερα σε συνθήκες ανεργίας που σήμερα παρουσιάζεται στο χώρο της οικοδομής, το πρόβλημα είναι οξύ και πολλές φορές φτάνει σε ρατσιστικές εκδηλώσεις, με απρόβλεπτες συνέπειες που μπορεί να έχει για το μέλλον" (Λινάρδος - Ρυλμόν, Π. 1993, σ. 45).

Η προσθήκη του ανειδίκευτου ΑΕΔ στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας της Ελλάδας και η συνεπαγόμενη διεύρυνσή της αναγνωρίζεται και από το διοικητή του ΟΑΕΔ Σπυρόπουλο με δήλωσή του ότι "υπάρχουν εργασιακοί χώροι που είναι καταγραμμένοι αποκλειστικά και μόνο για ξένους, καλύπτουν δε θέσεις που λόγω συνθηκών, απολαθών, προκαταλήψεων και στερεοτύπων παρουσιάζουν ακαμψία στην προσφορά εργασίας από Έλληνες εργαζομένους" (Κυρ. Ριζοσπάστης, 14/05/95). Χαρακτηριστικά των θέσεων αυτών είναι το χαμηλό τους κοινωνικό status και η βαριά, χειρωνακτική, βρώμικη, επικίνδυνη, δυσάρεστη και μονότονη φύση τους. Επειδή αυτές οι θέσεις δεν ζητούνται από ΗΕΔ και είναι χαμηλού εργατικού κόστους, προσφέρονται για κάλυψη από ΕΑΔ (ΚΑΠΑ-Research 1995). Με εφόδια αυτά τα συγκριτικά πλεονεκτήματα, το ΑΕΔ ενεργοποιείται στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας και επιφέρει μεταξύ άλλων: Πρώτον, διατήρηση στην οικονομική ζωή οριακών επιχειρήσεων που χωρίς την απασχόλησή του θα οδηγούνταν στη διακοπή της λειτουργίας τους. Στην πραγματικότητα, μέρος του ΑΕΔ δημιουργεί, κατά την έννοια του θεωρήματος του S. B. SAY (η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση), τις δικές του θέσεις εργασίας, αλλά και νέες θέσεις για ΗΕΔ στις βιώσιμες πλέον επιχειρήσεις. Δεύτερον, διευκόλυνση της επαγγελματικής κινητικότητας ΗΕΔ, το οποίο μετακινείται προς θέσεις υψηλότερου κοινωνικού κύρους και γενικά θέσεις που δε διακρίνονται με τα παραπάνω αρνητικά χαρακτηριστικά. Εξαιτίας των παραπάνω αποτελεσμάτων ο Kindleberger διαπιστώνει ότι "οι μετανάστες αποτελούν μίαν μη ανταγωνιστική ομάδα εργασίας η οποία επιδίδεται στα επαγγέλματα τα οποία όλοι, εις την λοιπήν οικονομίαν, αποφεύγουν" (Kindleberger K. L. 1973, τόμ. 46, σ. 60). Εξηγείται έτσι το φαινομενικά δυσερμήνευτο ζήτημα της ταυτόχρονης υψηλής απασχόλησης ΑΕΔ, ύπαρξης κενών θέσεων εργασίας και υψηλής ανεργίας ΗΕΔ.

Συμπερασματικά μπορεί η σχέση ΗΕΔ και ΑΕΔ να διατυπωθεί ως εξής: Εάν το ΗΕΔ και το ΑΕΔ είναι ανειδίκευτα, τότε η σχέση μεταξύ των δύο τμημάτων είναι σχέση υποκατάστασης, ενώ αν το ΗΕΔ είναι ειδικευμένο και το ΑΕΔ ανειδίκευτο, τότε είναι σχέση συμπληρωματικότητας. Αυτό συμβαίνει, επειδή η μείωση του μισθού του ΑΕΔ επιφέρει μείωση της ζητούμενης ποσότητας του ΗΕΔ και κατά συνέπεια του μισθού του, ενώ η αύξηση αντιστοίχως του μισθού του ΑΕΔ επιφέρει αύξηση της ζητούμενης ποσότητας του ΗΕΔ. Σε αύξηση της προσφοράς ανειδίκευτου ΑΕΔ, μειώνεται ο μισθός του εργατικού δυναμικού συνολικά και κατ' ακολουθίαν το κόστος παραγωγής. Η αναμενόμενη αύξηση της παραγωγής αυξάνει τη ζήτηση για το εργατικό δυναμικό και το φαινόμενο χαρακτηρίζεται ως "αποτέλεσμα παραγωγής". Με αύξηση της προσφοράς ανειδίκευτου ΑΕΔ, επέρχεται όμως μείωση των μισθών του ΑΕΔ ίδιας ειδικεύσης. Παλιό και νέο ΑΕΔ βρίσκονται σε ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους.

Η αύξηση της προσφοράς ανειδίκευτου ΑΕΔ μειώνει επίσης το επίπεδο μισθών του ΑΕΔ και οι επιχειρήσεις μειώνουν τη ζήτηση ΗΕΔ *ιδίου επιπέδου ειδίκευσης* (μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης ΗΕΔ προς τα αριστερά) και κατά συνέπεια του επιπέδου μισθών του ΗΕΔ. Αυτό αποκαλείται *αποτέλεσμα υποκατάστασης* (σχήμα 5). Επειδή, όμως, εξαιτίας του "αποτελέσματος παραγωγής" η ζήτηση και ο μισθός του ΗΕΔ αυξάνονται, το συνολικό αποτέλεσμα είναι αθέβαιο.

Η αύξηση της προσφοράς ανειδίκευτου ΑΕΔ μειώνει το επίπεδο των μισθών του ΑΕΔ (μετατόπισης της καμπύλης προσφοράς ΑΕΔ προς τα δεξιά) αλλά αυξάνει τη ζήτηση του ΗΕΔ και των μισθών του, όταν το ΗΕΔ είναι *ειδικευμένο* και χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με το ανειδίκευτο ΑΕΔ. Αυτό είναι το "αποτέλεσμα συμπληρωματικότητας" (σχήμα 5). Σε συνδυασμό δε με το "αποτέλεσμα παραγωγής", η συνολική επίπτωση είναι θετική.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις για τη σχέση υποκατάστασης-συμπληρωματικότητας, με κριτήριο το επίπεδο ειδίκευσης, δείχνουν τις παρατηρούμενες τάσεις που είναι γενικά αποδεκτές, αλλά οι προσδοκώμενες από θεωρητική άποψη επιπτώσεις μετριάζονται από το γεγονός ότι ΗΕΔ και ΑΕΔ δεν είναι μεταξύ τους τέλεια υποκατάστατοι ή συμπληρωματικοί παραγωγικοί συντελεστές. Παρά το ίδιο επίπεδο ειδίκευσης, εμφανίζονται ατέλειες προκαλούμενες από διαφορές στη γλώσσα, τα πολιτισμικά πρότυπα, το οικονομικο-πολιτικό σύστημα, την εξοικείωση με το τοπικό και εθνικό οργανωτικό και θεσμικό πλαίσιο, τις προκαταλήψεις κ.ά. Επίσης, σε μια δυναμική θεώρηση του φαινομένου, μεταβάλλονται ουσιαστικά τα συμπεράσματα.

2.2. Βραχυ- μακρο-πρόθεσμη θεώρηση

Η σχέση υποκατάστασης και συμπληρωματικότητας αποκτά ένα διαφορετικό περιεχόμενο αν εξεταστεί σε βραχυχρόνια ή μακροχρόνια περίοδο. Κατά τη βραχυχρόνια περίοδο, στην οποία αναφέρεται και η προηγούμενη ανάλυση, το ανειδίκευτο (ειδικευμένο) ΑΕΔ υποκαθιστά (συμπληρώνει) ανειδίκευτο ΗΕΔ εξαιτίας της μείωσης της παραγωγικότητας και των μισθών, εξασθενεί όμως η παραπάνω επίπτωση αν συνυπολογιστεί η ατέλεια υποκατάστασης, η ελλιπής μεταβιβασιμότητα της ειδίκευσης, η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και η ανάληψη τέτοιων θέσεων εργασίας που δεν καταλαμβάνονται από ΗΕΔ. Μία, συνεπώς, διεισδυτικότερη πραγμάτευση του φαινομένου σχετικοποιεί την αρχική θέση περί υποκατάστασης. Κατά τη μακροχρόνια περίοδο, το ΑΕΔ επενδύει σε ανθρώπινο κεφάλαιο και βελτιώνει τα παραγωγικά του χαρακτηριστικά. Μέρος της αρχικής εισροής ανειδίκευτου ΑΕΔ μετατρέπεται σταδιακά σε ημειδίκευμένο και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό με την εκμάθηση της τοπικής γλώσσας, τη συμμετοχή σε επιμορφωτικά προγράμματα, την εξοικείωση με το οργανωτικό και θεσμικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής κ.ά. Μετακινείται έτσι από τη δευτερεύουσα προς την πρωτεύουσα αγορά εργασίας και ανταγωνίζεται πλέον με βελτιωμένους όρους το ΗΕΔ. Αν η κινητικότητα πραγματοποιηθεί από την πρώτη ή τις επόμενες μεταναστευτικές γενιές, εξαρτάται από το ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, το ακολουθούμενο "εθνικό καθεστώς μετανάστευσης" της χώρας υποδοχής και από το επίπεδο των παραγωγικών χαρακτηριστικών της αρχικής μεταναστευτικής εισροής.

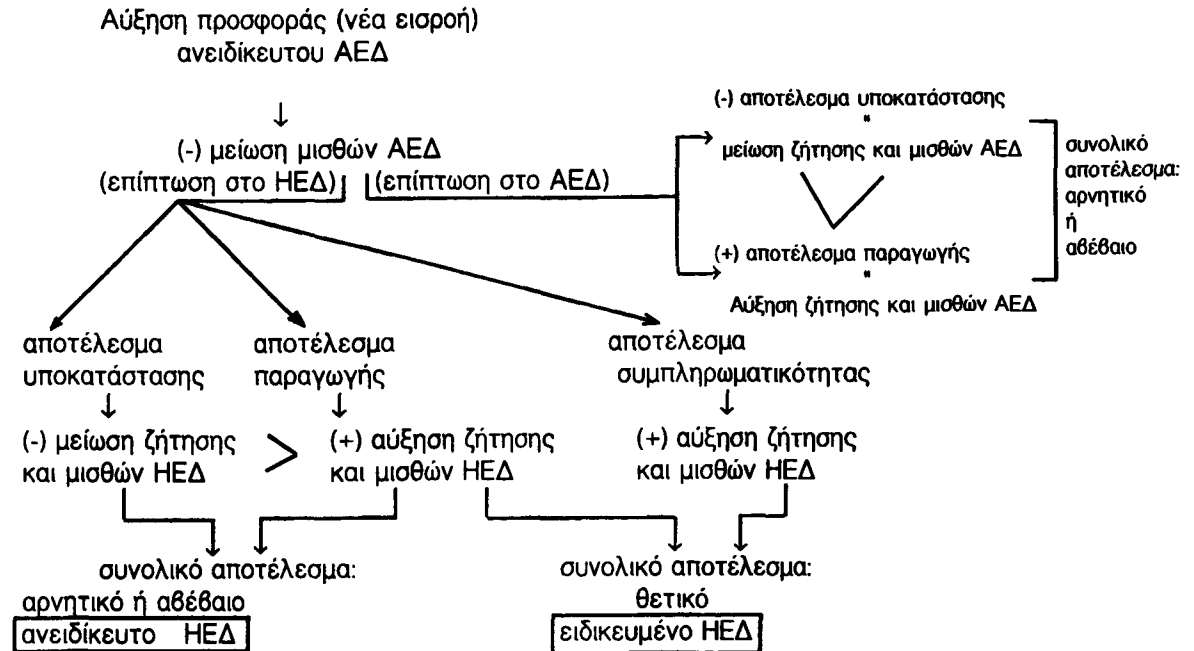
Επιδράσεις αύξησης προσφοράς ΑΕΔ στους μισθούς του ΗΕΔ και ΑΕΔ

Μεταβολή : →

Τμήμα εργατικού
δυναμικού : →

αποτέλεσμα : →

επίπεδο
ειδίκευσης: →

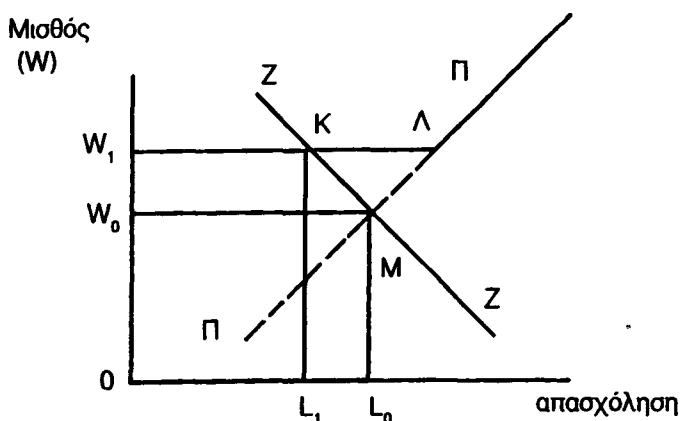

Αποτέλεσμα υποκατάστασης (συμπληρωματικότητας) παρατηρείται όταν το ΗΕΔ και το ΑΕΔ είναι ίδιας (διαφορετικής) ειδίκευσης, ενώ το "αποτέλεσμα παραγωγής" παρατηρείται ανεξάρτητα από το επίπεδο ειδίκευσης.

3. Νομιμοποίηση

Σχεδόν ταυτόχρονα με τη μαζική είσοδο μη κανονικού ΑΕΔ στην Ελλάδα προτείνεται από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων η νομιμοποίησή του και πρόσφατα (Ν. 2.434, άρθρο 16) η κυβέρνηση δρομολόγησε διαδικασίες καθορισμού των προϋποθέσεων για νόμιμη διαμονή και εργασία αλλοδαπών στην Ελλάδα. Από τις πολύπλευρες επιδράσεις της νομιμοποίησης του ΑΕΔ περιοριζόμαστε στην ανακοίνωση αυτή μόνο σε ορισμένες πτυχές της αγοράς εργασίας. Σήμερα, το ΑΕΔ δεν απασχολείται με κατώτατο μισθό -όπως απαιτούν τα ελληνικά εργατικά σωματεία, όταν αυτό νομιμοποιηθεί-, επειδή δεν υπάγεται στις εθνικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας εξαιτίας της παράνομης απασχόλησής τους. Αν το ΑΕΔ νομιμοποιηθεί και ισχύσει γι' αυτό ο κατώτατος μισθός, θα αυξηθεί η ανεργία του, με συνέπεια να επηρεάσει την απόφασή του για νομιμοποίηση και για συνέχιση της παραμονής του στην Ελλάδα. Αύξηση του ελάχιστου ορίου αμοιβής της ανειδίκευτης εργασίας που δε συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας επιφέρει αύξηση της ανεργίας, επειδή οι εργοδότες υποκαθιστούν εργαζομένους χαμηλής με εργαζομένους υψηλότερης παραγωγικότητας. Η ζήτηση, τελικά, είναι αυτή που καθορίζει το επίπεδο απασχόλησης ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού. Διαγραμματικά οι σχετικές επιπτώσεις της νομιμοποίησης ΑΕΔ απεικονίζονται στο σχήμα 6. Εάν έχει συμφωνηθεί στις συλλογικές διαπραγματεύσεις κατώτατος μισθός (OW_1) ελάχιστο όριο αμοιβής, τότε οι εργοδότες είναι υποχρεωμένοι να προσλαμβάνουν εργατικό δυναμικό στο ύψος τουλάχιστον του κατώτατου μισθού και οι εργαζόμενοι δεν είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν εργασία σε χαμηλότερο μισθό. Τότε η καμπύλη προσφοράς εργασίας έχει τη μορφή $W_1K\Lambda$ και με καμπύλη ζήτησης εργασίας την ZZ απασχολείται OL_1 εργατικό δυναμικό.

Σ Χ Η Μ Α 6

Εάν δεν είχε συμφωνηθεί κατώτατος μισθός και οι μισθοί ήταν εύκαμπτοι προς τα κάτω, η αγορά εργασίας θα ισορροπούσε στο σημείο M , επειδή η καμπύλη προσφοράς εργασίας θα ήταν η ΠΠ και θα απασχολούνταν ποσότητα OL_0 εργατικού δυναμικού σε μισθό OW_0 . Η διαφορά L_1L_0 αντιπροσωπεύει τη δημιουργούμενη ανεργία που είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο υψηλότερος είναι ο κατώτατος μισθός.

Η νέα κατάσταση θα οδηγήσει τα εργατικά σωματεία σε αναθεώρηση των μισθολογικών διεκδικήσεών τους για να αποφύγουν επιπρόσθετη αύξηση της ανεργίας και μείωση του μισθού τους, με ταυτόχρονη απαίτηση για απαγόρευση εισόδου νέου μεταναστευτικού σώματος, όπως με σαφήνεια διακηρύσσουν τα ελληνικά ναυτεργατικά σωματεία και τα σωματεία οικοδόμων.

Αφού εξισωθούν οι πραγματικοί μισθοί ΑΕΔ και ΗΕΔ, πρέπει να εξισωθούν και οι οριακές παραγωγικότητες τους, για να συμφέρι τον Έλληνα επιχειρηματία η απασχόληση ΑΕΔ. Επειδή -τουλάχιστον σε πρώτη χρονική περίοδο- η οριακή παραγωγικότητα του ΑΕΔ δεν αναμένεται να αυξηθεί, τότε η αύξηση του ονομαστικού μισθού του ΑΕΔ θα οδηγήσει σε μείωση της ζητούμενης ποσότητας ΑΕΔ και υποκατάστασής του από ΗΕΔ. Εκτός της καθήλωσης ή και της μείωσης των πραγματικών μισθών, η σημερινή κατάσταση της ευρείας παράνομης απασχόλησης ΑΕΔ χειροτερεύει τη θέση του εγχώριου παραγωγικού συντελεστή εργασία προς όφελος του κεφαλαίου. Με τις χαμηλότερες εργατικές εισφορές, μισθούς και φορολογία αυξάνονται οι πρόσοδοι περιουσίας και επιχειρηματικής δράσης των εγχώριων εργοδοτών. Ως προς τον κρατικό προϋπολογισμό, η πραγματοποιούμενη υψηλή εισφοροδιαφυγή μειώνει τα δημόσια έσοδα και εξασθενεί τον αναδιανεμητικό ρόλο του κράτους.

Η νομιμοποίηση και η συνακόλουθη μισθολογική, ασφαλιστική και συνταξιοδοτική εξίσωση ΑΕΔ και ΗΕΔ θα αυξήσει το γενικό επίπεδο μισθών και τη ζήτηση κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών (σχολεία, νοσοκομεία, παιδικοί σταθμοί, εγκαταστάσεις ελεύθερου χρόνου κ.ά.). Σε μικροοικονομικό επίπεδο θα δημιουργηθούν στενότητες στην τοπική και εποχιακή (π.χ. αγροτική συγκομιδή) αγορά εργασίας, και θα απολεσθεί το συγκριτικό πλεονέκτημα του ΑΕΔ που είναι η χαμηλή αμοιβή του. Από την αύξηση της αμοιβής του ΑΕΔ και με σταθερή την παραγωγικότητα εργασίας των δύο τμημάτων της αγοράς εργασίας, θα διαταραχθεί η σχέση αμοιβής-παραγωγικότητας των δύο τμημάτων και ο Έλληνας εργοδότης θα προτιμήσει το ΗΕΔ ή παράνομο ΑΕΔ. Εάν, λοιπόν, η διαφορά οριακής παραγωγικότητας και εργατικού μισθού του ΑΕΔ γίνει αρνητική, τότε θα ενεργοποιηθούν διαδικασίες υποκατάστασης ΑΕΔ από ΗΕΔ και νόμιμου από παράνομο ΑΕΔ, που σημαίνει ενθάρρυνση εισροής νέου, φθηνού και παράνομου ΑΕΔ. Είναι, λοιπόν, πιθανό, α) μέρος του ΑΕΔ να επιλέξει τη νομιμοποίησή του για να μπορεί να κινείται ελεύθερα στην ελληνική επικράτεια και να απολαμβάνει κοινωνικές παροχές, αλλά ταυτόχρονα να προσφέρει εργασία ως μη κανονικό εργατικό δυναμικό για να διατηρήσει τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα και β) μέρος του παράνομου ΑΕΔ να επιλέξει τη διατήρηση του σημερινού παράνομου καθεστώτος. Προκύπτουν κατ' ακολουθίαν δύο νέα φαινόμενα: Πρώτον, θα οξυνθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ παλιού μεταναστευτικού σώματος και νέων μεταναστευτικών εισροών που θα επηρεάσει το

βαθμό επιτυχίας του προγράμματος νομιμοποίησης, επειδή μέρος του μη κανονικού ΑΕΔ θα προτιμήσει το σημερινό καθεστώς, και, δεύτερον, θα απαιτηθεί η ενεργή άσκηση ειδικής πολιτικής απασχόλησης κατά την έννοια της πολιτικής απασχόλησης για τη "δεύτερη αγορά εργασίας" (Kromphardt, J.-Scheidt, B. 1994, σσ. 615-622) για την κοινωνικοοικονομική ενσωμάτωση του νόμιμα πλέον διαμένοντος και απασχολούμενου στην Ελλάδα ΑΕΔ. Αυτό σημαίνει αναδιανομή των κοινωνικών δαπανών από άλλες χρήσεις προς τον τομέα της ενσωμάτωσης μεταναστών. Επειδή η ενσωμάτωση αποτελεί συνεκτικό στοιχείο της μεταναστευτικής πολιτικής, επιτυχής ενσωμάτωση σημαίνει ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνικοοικονομική ζωή της χώρας υποδοχής. Ένας από τους πρώτους και σημαντικότερους τομείς είναι η αγορά εργασίας και εξάλειψη του κοινωνικού αποκλεισμού ισοδυναμεί με δημιουργία όμοιων δομών απασχόλησης, όπως ίδιο ποσοστό ανεργίας, απασχόλησης πληθυσμού, εισοδήματος, επαγγελματικής εξέλιξης, γεωγραφικής κινητικότητας, επιμόρφωσης κ.ά. για το ΑΕΔ και το ΗΕΔ (Werner, H. 1993, σ. 13). Τα παραγωγικά χαρακτηριστικά ανάγονται σε δείκτη αναφοράς (σύγκρισης) αλλά και επιδιωκόμενο στόχο. Μετατρέπονται σε ενδογενή μεταβλητή της διαδικασίας ενσωμάτωσης.

Επειδή η νομιμοποίηση του ΑΕΔ (περίπου 400.000-500.000 άτομα) έχει επιπτώσεις στην παραγωγή, στους μισθούς, στην ειδίκευση, στην κλαδική και περιφερειακή κατανομή οικονομικών δραστηριοτήτων, στη δημογραφική σύνθεση, στον πολιτισμό, στις κοινωνικές υπηρεσίες, στο ισοζύγιο πληρωμών, στις διακρατικές σχέσεις της χώρας κ.α., πρέπει να τύχει ιδιαίτερης διερεύνησης των θετικών και αρνητικών της αποτελεσμάτων. Συνδέεται δε, οργανικά, με την πολιτική αποτροπής νέων μεταναστευτικών εισροών, ελέγχου των εξωτερικών συνόρων και της πολιτικής ενσωμάτωσης για τους νομιμοποιηθέντες.

IV. Σύνοψη

Μετά την περίοδο 1989/90 η Ελλάδα μετατρέπεται σε χώρα υποδοχής αλλοδαπού εργατικού δυναμικού, με αισθητές επιδράσεις στην εγχώρια αγορά εργασίας. Στην ανακοίνωση αυτή, ερευνώνται οι σχέσεις υποκατάστασης και συμπληρωματικότητας μεταξύ ημεδαπού και αλλοδαπού εργατικού δυναμικού μετά τη μαζική είσοδό του στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, επειδή από τη δημιουργούμενη σχέση επηρεάζεται ανάλογα το επίπεδο ανεργίας και μισθών του ΗΕΔ. Σύμφωνα με την παραδοσιακή οικονομική σκέψη, αναμένονται σχέσεις υποκατάστασης για ίδιας και συμπληρωματικότητας για διαφορετικής ειδίκευσης εργατικό δυναμικό. Σε περίπτωση δημιουργίας σχέσης υποκατάστασης, παρατηρείται αύξηση της ανεργίας και μείωση των μισθών του ΗΕΔ. Εάν η διερευνώμενη σχέση προσεγγιστεί συνδυαστικά με την παραδοσιακή οικονομική σκέψη και τη θεωρία κατάτμησης της αγοράς εργασίας, τότε τα αποτελέσματα διαφοροποιούνται αισθητά. Στη βραχυχρόνια περίοδο, παρατηρούνται ταυτόχρονα σχέσεις υποκατάστασης και συμπληρωματικότητας και στη μακροχρόνια περίοδο περισσότερο σχέσεις υποκατάστασης. Εκτός της επίπτωσης στους μισθούς και την

ανεργία, που είναι μικρής έκτασης όπως δείχνει η ελληνική και η διεθνής εμπειρική έρευνα, οι τάσεις υποκατάστασης αυξάνουν την ευελιξία της ελληνικής αγοράς εργασίας και βελτιώνουν την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων και υπηρεσιών. Εξαιτίας ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής οικονομίας, ευνοείται η απασχόληση παράνομου ΑΕΔ και ερμηνεύεται η ταυτόχρονη εμφάνιση υψηλής ανεργίας, κενών θέσεων εργασίας και υψηλής απασχόλησης ΑΕΔ. Τα ανωτέρω αποτελέσματα δημιουργούνται από το ποσοτικά μεγαλύτερο τμήμα του ΑΕΔ, που προέρχεται από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου και της ΝΑ Ευρώπης και χαρακτηρίζεται από μη κανονική παραμονή και απασχόληση, φθινό εργατικό κόστος, χαμηλή ειδίκευση και επίπεδο εκπαίδευσης, πλειοψηφία ανδρών και παραγωγικών ηλικιών, και απασχολείται σε εποχιακές, μερικής απασχόλησης και ορισμένων χαρακτηριστικών θέσεις εργασίας του πρωτογενούς τομέα οικονομικής δραστηριότητας, της βιοτεχνίας/χειροτεχνίας, των κατασκευών, του τουρισμού και του καθαρισμού. Μαζική νομιμοποίηση αυτού του τμήματος ΑΕΔ θα αυξήσει τους κατώτατους μισθούς, θα επιβαρύνει τις κοινωνικές δαπάνες, θα μειώσει το συγκριτικό πλεονέκτημα του ΑΕΔ και της ανεργίας του, επειδή θα μεταβάλει τη σχέση μισθού-παραγωγικότητας. Επιπρόσθετα θα ενθαρρύνει νέες μεταναστευτικές εισροές, την παράνομη απασχόληση και φαινόμενα αποκλεισμού από την αγορά εργασίας μέρους του ΑΕΔ, αν δεν συνδυαστεί με ενεργή πολιτική αποτροπής ή αποτελεσματικού ελέγχου της εισόδου νέου μεταναστευτικού σώματος και κοινωνικής ενσωμάτωσης όσων νομιμοποιήθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ελληνόγλωσση

- Βούλγαρης, Γ. κ.ά., (1995), "Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του "Άλλου" στη σημερινή Ελλάδα", στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 5, Απρίλιος, σσ. 81-101.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η., (1990), *Μετανάστες και Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1970-1990*, Εκδόσεις Επιλογή, Αθήνα.
- ΚΑΠΑ- Research A.E., (1995), *Οι παράνομοι αλλοδαποί εργαζόμενοι στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Καρασαββόγλου, Α., (1996), *Μεταναστευτικές ροές, ξένοι εργάτες και επιπτώσεις στην οικονομία και κοινωνία του νομού Καβάλας*, εισήγηση στο αναπτυξιακό συνέδριο Ν. Καβάλας, Ιούνιος.
- Κατσορίδας Δ., (1994), *Ξένοι εργάτες στην Ελλάδα*, Ιαμός, Αθήνα.
- ΚΕΠΕ, (1990), *Εισοδήματα-Τιμές-Ανταγωνιστικότητα*, Αθήνα, (Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1988-1992, Αρ. 15), Εκδόσεις ΚΕΠΕ.
- Kindleberger, K.P., (1973), *Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις*, εκδόσεις Παπαζήση, τμ 48, Αθήνα.
- Κόντης, Α. κ.ά., *Αλλοδαποί εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, εκδόσεις Παπαζήση, (υπό έκδοση).
- Κόντης, Α., (1996), "Μετανάστευση και αγορά εργασίας", στο Καζάκος Π.-Λιαργκόβας Π., *Μεταρρύθμιση και οικονομική συνεργασία στη ΝΑ-Ευρώπη*, Εκδόσεις Γνώση-Ιονική Τράπεζα, Αθήνα, σσ. 293-329.
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π., (1993), *Αλλοδαποί Εργαζόμενοι και Αγορά Εργασίας στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., (1995), *Ανεργία. Ένα ψευτοπρόβλημα*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκουλα.

Σακέλλης Γ., (1993), *Πληθυσμός και εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα.
 Σπυρόπουλος, Ρ., διοικητής ΟΑΕΔ, συνέντευξη στον *Κυρ. Ριζοσπάστη*, 14/05/95.
Τα Νέα, 02/09/96.

Φακιολάς, Ρ., "Αλλοδαποί Απασχολούμενοι στην Ελλάδα", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12/07/90.

Φακιολάς, Ρ., (1994), "Απασχόληση ξένων και ανεργία στην Ελλάδα", *Επιλογή*, Αθήνα, σσ. 122-130.

θ) Ξενόγλωση

Abrams, E., Abrams, Fr., (1975), "Immigration Policy - who gets in and why?", in: *The Public Interest*, Vol 38, No 4, pp. 3-29.

Akbari, A.H.-Devorenz, D.J., (1992), "The Substitutability of Foreign-born in Canadian Production: Circa 1980", in: *Canadian Journal of Economics*, 25(3), pp. 604-614.

Böhning, R., (1976), "Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer unter besonderer Berücksichtigung des Arbeitsmarktes der nachindustriellen Länder Westeuropas", in: Schiller G.- Drettakis M.- Böhning R., *Ausländische Arbeitnehmer und Arbeitsmarkt*, Nürnberg., s. 41-99.

Borjas, G., (1983), "The Substitutability of Black, Hispanic and White Labor", in: *Economic Inquiry*, 21, pp. 93-106.

Borjas, G., (1989), "Economic Theory and International Migration", in: *International Migration Review*, 23/3, pp. 457-485.

Borjas, G., (1990), *Friends of Strangers: The Impact of Immigrants on the US Economy*, Basic Books, New York.

Borjas, G., (1994), "The Economics of Immigration", in: *Journal of Economic Literature*, Dec., VOL XXXII, No 4, σελ. 1667-1717.

Brandel, Fr.-Hofer, H.-Pichelmann, K., (1994), *Verdrängungsprozesse am Arbeitsmarkt*, July 1994, Wien (IHS-Research Memoranda No 345).

Brecher R. - Choudhri E., (1987), "International Migration versus Foreign investment in the presence of Unemployment", in: *Journal of International Economics*, Vol. 23, p. 329-342.

Bürgermeier, B. et al., (1991), "Effects of Foreign Labour on the Production Pattern: The Swiss Case", in: *Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik*, Vol. 128 (2), pp. 103-124.

Cinar, D. κ.α., (1995), Integrationsindex zur rechtlichen Integration von Ausländerinnen in ausgewählten europäischen Ländern, Wien, Hrsg Institut für Höhere Studien, Reihe Politik wissenschaft No 25.

Chies, L., (1994), *Das Migrationsproblem in der Europäischen Gemeinschaft*, Frankfurt/M κ.α., Verlag Peter Lang.

Chiswick, B. et al., (1985), "Are Immigrants and Natives Perfect Substitutes in Production?", in: *International Migration Review*, 14 /3, pp. 674-685.

Commission of the European Communities, *Immigration-The Situation in the Member States in 1992*, Brussels June 1993 (Working Document V/6714/93-EN).

Dustmann, C., (1993), "Earnings Adjustment of Temporary Immigrants", in: *Journal of Population Economics*, May 1993, 6(2), pp.153-168.

Friedberg R. -Hunt J., (1995), "The Impact of Immigrants on Host Country Wages, Employment and Growth", in: *Journal of Economic Perspectives*, Vol 9, No 2, 1995, pp. 23-44.

Gieseck, A.-Heilemann, U.-von Löffelholz, H.D., (1993), "Wirtschafts-und sozialpolitische Aspekte der Zuwanderung in die Bundesrepublik", in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 7 / 1993, 12.02.93, Bonn 1993, pp. 26-41.

Greenwood, M.J.-McDowell, J.M., (1986), "The Factor Market Consequences of U. S. Immigration", in: *Journal of Economic Literature*, Vol. XXIV, Dec. 1986, pp. 1738-1772.

- Hof, B., (1994), "Möglichkeiten und Grenzen der Eingliederung von Zuwanderern in den deutschen Arbeitsmarkt", in: *Aus Politik- und Zeitgeschichte*, B 48/9, 02.12.1994, s. 11-25.
- Katseli, L.-Lianos, Th.-Sarris, H., (1995), *Illegal Immigration and Local Labor Markets: The Case of Northern Greece*, Athens (αδημοσίευτη μελέτη).
- Kindleberger, K. P., (1973), *Διεθνείς οικονομικοί σχέσεις*, τόμ. 4γ, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Knepel, H.-Schulte zur Surlage, R., (1985), "Entwicklung des sektoralen Arbeitskräftebedarfs und Änderungen der Qualifikationsstrukturen", in: *Mobilitätsprozesse auf dem Arbeitsmarkt*, Knepel, H.-Hujer, R., Frankfurt/M-New York, s. 113-149.
- Koll, R.- Ochel, W.-Vogler-Lubwig, K., (1993), *Die Auswirkungen der internationalen Wanderungen auf Bayern*, Berlin-München, Verlag Duncker-Humblot.
- Kromphardt J.-Scheidt B., (1994), "Chancen des "Zweiten Arbeitsmarktes"" in: *Wirtschaftsdienst* 1994/XII, p. 615-622.
- Matta, B.-Popp, A., (1985), "Immigration and the Earning of Youth in the United States", in: *International Migration Review*, 22 (1985), pp. 104-116.
- OECD, (1989), *The Impact of International Migration on Developing Countries*, Paris.
- Piore, M., (1979), *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Reder M., (1963), "The Economic Consequences of Increased Immigration", in: *Review of Economic Statistic*, Vol. 43 (3), pp. 221-230.
- Rivera-Batiz, F. E.-Secher, S. L., (1991), "Substitution and Complementarity between Immigrant and Native Labour in the United States", in: Rivera-Batiz, F. E.-Secher, S. L.-Gang, I. N.: *Immigration Policy Reform in the 1980s*, Ed. Praeger, New York, pp. 89-116.
- Rossi, A. A.-Schiltknecht, K., (1972), "Übernachfrage und Lohnentwicklung in der Schweiz-Eine neue Hypothese", in: *Kyklos*, Vol. XXXV 1972, Basel, s. 239-253.
- Schmid, H. - von Dosky, D., (1990), *Oekonomie des Arbeitsmarktes*, verlag Paul Haupt, Bern-Stuttgart.
- Schulte zur Surlage, R., (1985), *Qualifikationsstruktur der Arbeitsnachfrage*, Frankfurt/M-New York, Verlag Campus.
- Schwarz, H., (1988), *Volkswirtschaftliche Wirkungen der Ausländerbeschäftigung in der Schweiz*, Grusch, Verlag Ruegger.
- Siebert H. (Ed), (1994), *Migration: A Challenge to Europe*, Tübingen, J. C. B. Mohr Verlag.
- Stark, O.-Bloom, D., (1985), "The New Economics of Labour Migration", in: *American Economic Review*, No 75/, pp. 173-178.
- Straubhaar, Th., (1994), "Normative Aspekte internationaler Faktorwanderungen", in: *WiSt* 12, Dez., s. 617-624.
- Straubhaar, Th., (1988), *On the Economics of International Labour Migration*, P. Haupt, Bern.
- Supper, M., (1994), "Zur Diskussion Kojunktur, Wachstum und Wirtschaftspolitik", in: *Wirtschaftspolitische Blätter*, Nr 3/1994, s. 331-340.
- Tiehoff, R., (1987), *Lohnnivellierung und Qualifikatorische Arbeitslosigkeitsstruktur*, Baden-Baden, Verlag Nomos.
- Weber, R., (1993), *Einwanderung und Staatliche Umverteilung*, Verlag Rüegger, Chur/Zurich.
- Wehrmann, M., (1989), *Auswirkungen der Ausländerbeschäftigung auf die Volkswirtschaft der Bundesrepublik Deutschland in Vergangenheit und Zukunft*, Baden-Baden, Verlag Nomos Verlagsgesellschaft.
- Werner, H., (1990), "Die Freizugigkeit der Arbeitskräfte und der E.G. -Binnenmarkt- Konsequenzen für den Arbeitsmarkt", in: *Arbeits - und Sozialraum im Europäischen Binnenmarkt*, Buttler, F. -Walwei, U.-Werner, H. (Ed), Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg, s. 117-118.

- Werner, H., (1993), *Integration of Foreign Workers into the Labour Market. France, Germany, the Netherlands and Sweeden*, Geneva, International Labour Office (MIG WP74E).
- Zimmermann, K., (1993), "Ökonomische Konsequenzen der Migration für den heimischen Arbeitsmarkt", in: *Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik, Internationale Migration und Arbeitsmarkt*, Vol. 129 (3), s. 283-303.